
РОЗДІЛ I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.132.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.1>

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ВИМОГА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВАЗАСТОСОВНИХ АКТІВ

Буц О.В.,

адвокат

ORCID: 0009-0005-2761-4680

e-mail: buts-v@i.ua

Буц О.В. Справедливість як вимога ефективності правозастосовних актів.

Стаття присвячена дослідженню особливостей розуміння категорії «справедливість» в контексті розуміння останньої як вимоги ефективності правозастосовних актів. Встановлено, що справедливість на рівні законодавства буквально пронизує базове українське законодавство. Це стосується передусім численних нормативно-правових актів конституційного характеру та основних кодифікацій у різних галузях правової системи. Принципи справедливості закріплені у чинному законодавстві України, зокрема у таких законодавчих актах: Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському кодексі України, Кримінальному кодексі України, Кримінально-виконавчому кодексі України тощо. На практиці принцип справедливості реалізовує у своїх рішеннях Конституційний Суд України.

Доведено, що вимоги справедливості не можуть поглинатися поняттями добросовісності та розумності, а мають самостійне значення. Не можна погодитися з тим, щоб вимоги справедливості правозастосовного акту існували у «прихованій формі», адже його поняття та зміст можуть бути визначені конкретним терміном. Рішення, яке порушує принципи добросовісності й розумності, не може бути визнано справедливим. Водночас, добросовісне та розумне рішення теоретично може суперечити принципу справедливості.

Зроблено висновок, що справедливість як вимогу ефективності правозастосовних актів необхідно сприймати у широкому розумінні – стосовно всього процесу встановлення фактів, їх дослідження, кваліфікації та, врешті решт, самого правозастосовного акту. Це дозволяє прослідкувати вплив усіх стадій правозастосовної діяльності на прийняття справедливих правозастосовних актів, оцінити їх ефективність, ви-

ходячи з того, що саме такі рішення набувають не лише правової, але й моральної сили. Юридичними критеріями справедливості правозастосовного акту є: справедливість самого права (як загальний критерій) та справедливість нормативно-правових актів, що використовувалися при прийнятті правозастосовного акту (як безпосередній критерій). Справедливість правозастосовного акту залежить не лише від його законності та обґрунтованості, але й від його відповідності принципам соціальної справедливості та норм моралі.

Ключові слова: правозастосовний акт, справедливість, ефективність правозастосовних актів, законність, обґрунтованість, вимоги ефективності правозастосовних актів.

Buts O.V. Justice as a requirement for the effectiveness of law-enforcement acts.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the understanding of the category «justice» in the context of understanding the latter as a requirement for the effectiveness of law enforcement acts. It has been established that justice at the level of legislation literally permeates the basic Ukrainian legislation. This concerns, first of all, numerous regulatory legal acts of a constitutional nature and basic codifications in various branches of the legal system. The principles of justice are enshrined in the current legislation of Ukraine, in particular in the following legislative acts: Civil Procedure Code of Ukraine, Economic Code of Ukraine, Criminal Code of Ukraine, Criminal Executive Code of Ukraine, etc. In practice, the Constitutional Court of Ukraine implements the principle of justice in its decisions.

It is proven that the requirements of justice cannot be absorbed by the concepts of good faith and reasonableness, but have an independent meaning. It is impossible to agree with the fact that

the requirements of justice of a law-enforcement act exist in a «hidden form», because its concept and content can be defined by a specific term. A decision that violates the principles of good faith and reasonableness cannot be recognized as fair. At the same time, a good faith and reasonable decision may theoretically contradict the principle of justice.

It was concluded that justice as a requirement for the effectiveness of law-enforcement acts must be perceived in a broad sense – in relation to the entire process of establishing facts, their research, qualification and, ultimately, the law-enforcement act itself. This makes it possible to follow the influence of all stages of law enforcement activities on the adoption of fair law enforcement acts, to evaluate their effectiveness, based on the fact that such decisions acquire not only legal, but also moral force. The legal criteria for the fairness of a law-enforcement act are: the fairness of the law itself (as a general criterion) and the fairness of the normative legal acts that were used during the adoption of the law-enforcement act (as a direct criterion). The justice of a law-enforcement act depends not only on its legality and reasonableness, but also on its compliance with the principles of social justice and moral norms.

Key words: law-enforcement act, justice, effectiveness of law-enforcement acts, legality, reasonableness, requirements for the effectiveness of law-enforcement acts.

Постановка проблеми. Діяльність суб'єктів правозастосування щодо вирішення конкретних справ можна назвати творчою, адже вона не зводиться до формального «підведення» життєвих обставин під умови правової норми. Звідси і відповідальність суб'єкта правозастосування за її результат – винесення справедливого, законного та обґрунтованого правозастосовного акту.

Правозастосовний акт має бути не лише законним та обґрунтованим, але й справедливим. Поняття справедливості, законності та обґрунтованості не співпадають як у правотворчій, так і у правозастосовній діяльності, оскільки зберігають певну самостійність, свої специфічні критерії. Тому проблема справедливого застосування права є не менш важливою ніж проблеми законності та обґрунтованості правозастосовних актів, та невіддільна від них. Вимога справедливості правозастосовного акту тісно пов'язана із справедливістю нормативного-правових актів. Правозастосовні акти будь-яких суб'єктів піддаються моральній та юридичній оцінці. Негативна моральна оцінка не надає правозастосовному акту моральної сили та авторитету, наслідком негативної юридичної оцінки є зміна або відміна правозастосовного акту.

Про справедливий правозастосовний акт може йтися лише там, де справедливими є нормативно-правове регулювання суспільних відносин. Важко досягнути справедливості у правозастосовному акті, якщо несправедливим є нормативно-правовий акт, на підставі якого вирішується справа. Адже саме в процесі правозастосування, як підкреслюють вітчизняні дослідники, виявляються ціннісні орієнтири держави, рівень цивілізованості суспільства, ступінь духовності та культурності населення, а також наявність законодавчих гарантій і механізмів захисту прав і свобод особи [4].

Стан наукової розробки теми наукової роботи. В юридичній науці теоретико-правові та практичні аспекти справедливості як вимоги ефективності правозастосовних актів становили предмет наукового пошуку як представників теорії права, так і фахівців юридичної практики. Зокрема особливості розуміння справедливості як соціально-правової цінності та фундаментального принципу права розкрито в працях таких вчених як О. Александров, О. Головченко, В. Горбатенко, А. Дубовой, О. Кучинська, О. Павлишин, С. Погребняк, С. Сеник, О. Тарасишина та інші.

Метою статті є аналіз змісту категорії «справедливість» в контексті розуміння її як вимоги ефективності правозастосовного акту.

Виклад основного матеріалу. Справедливість є категорією філософії, яка з часів Стародавнього Риму має юридичне концептуальне значення. Так, «justitia» – справедливість (правда) є постійна і безперервна воля віддавати кожному своє право [5].

Справедливість, як зазначає В. Горбатенко, з давніх часів стає визначальною ознакою і невід'ємним механізмом регулювання людських відносин, пов'язаних з пануванням і підпорядкуванням, необхідністю підтримання взаємоповаги між людьми, гармонізації різних, у тому числі протилежних (конкуруючих) інтересів. До того ж як за змістом, так і за етимологією справедливість (лат. justitia) своїми витокami сягає права (лат. jus), «позначає наявність у соціальному світі правового начала й виражає його правильність, імперативність і необхідність». Виходячи з цього, діяти по справедливості «означає діяти правомірно, відповідно до всезагальних вимог права» [3, с. 152].

Справедливість для держав романо-германської правової сім'ї, як зауважує О. Павлишин, не є суто юридичною категорією, а також виступає соціальним і етичним критерієм та елементом права. По-перше, з точки зору справедливості право і держава отримують зовнішню оцінку; по-друге, справедливість, втілюючись у нормах права, набуває певних юридичних рис, стає внутрішньою закономірністю права. Як

критерій оцінки права і держави справедливості внаслідок цього повинна бути чітко вираженою, формалізованою, що вкрай важливо у сучасних реаліях реалізувати на практиці [10, с. 211].

Водночас, у ст. 129 Конституції України засаду справедливості не віднесено до основних засад судочинства. На перший план тут висувається принцип законності. Але це передбачає, що закони априорі є справедливими і правовими. Якщо ж правомірність, або конституційність (адже саме Конституція є виразником суверенної волі народу, а отже, вона повинна бути уособленням найвищої справедливості в державі), законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим ставиться під сумнів, то відповідними органами державної влади може бути направлено звернення до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про їх відповідність Конституції України – волі народу. Тому, на думку О. Головченко, загалом принцип законності можна в певний спосіб співвіднести з принципом справедливості [2].

Разом з тим, слід нагадати, що ціла низка конституційних вимог безпосередньо впливає з принципу справедливості – це, за твердженням С. Погребняка, свідчить також про непряме закріплення цього принципу в Конституції. Наприклад, ідея справедливості конкретизується в принципі *non bis in idem* (принцип юридичної відповідальності, який полягає в тому, що особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення), закріпленому в ст. 61 Конституції України. Принцип справедливості також обумовлює обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів (ч. 3 ст. 57 Конституції), загальну заборону зворотної дії законів (ч. 1 ст. 58 Конституції), право не бути примушеним до свідчень проти себе (ч. 1 ст. 63 Конституції), право на судовий захист (ст. 55 Конституції) та ін. [11, с. 31-32].

Справедливість на рівні законодавства буквально пронизує базове українське законодавство. Це стосується передусім численних нормативно-правових актів конституційного характеру та основних кодифікацій у різних галузях правової системи. Так, наприклад, положення диспозиції ст. 95 Конституції України закріплює, що бюджетна система України базується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами [7], а норми ст. 3 Цивільного кодексу України регламентують справедливість як ключову і загальну засаду цивільного законодавства, на якій мають ґрунтуватися будь-які цивільно-правові (спадкові, сімейні, зобов'язальні, договірні, банківські) відносини [16].

Принципи справедливості закріплені у чинному законодавстві України, зокрема у таких законодавчих актах: Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському кодексі України, Кримінальному кодексі України, Кримінально-виконавчому кодексі України тощо. В основних положеннях цих актів констатується, що до загальних засад законодавства поряд з іншими належать і справедливість, добросовісність та розумність, а також неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. У ст. 1 Кримінального кодексу України встановлено, що Кодекс має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням [8]. Окрім того, норми справедливості можна прослідкувати й у ст.ст. 16, 16-1, 18, 22 Кримінального процесуального кодексу України, а також у ст.ст. 1, 5, 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, ст. 4-3 Господарського процесуального кодексу України тощо [15, с. 13].

На практиці принцип справедливості реалізовує у своїх рішеннях Конституційний Суд України. Зокрема, в рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначається, що одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права, як зазначається у рішенні Конституційного Суду України, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Конституційний Суд України робить висновок, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [13].

Принцип справедливості у кримінальному праві (юстиції, судочинстві та процесі), як вважає О. Кучинська, змістовно ідентичний правовій основі існування кримінального права як явища, абстрактно підкріплює його універсальні соціальні устої на рівні охорони суспільних інтересів і обов'язковості дотримання ключових засад життя соціуму [9, с. 29]. При цьому важ-

ливим засобом забезпечення формальної справедливості виступають основні джерела права. Гарантією проти свавілля виступає нормативно-правовий акт, оскільки він не створюється на користь або проти конкретної особи. Крім цього, процесуально справедливість у юридичній площині кримінального права виражається через додержання процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату, тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин. Іншими словами, справедливість полягає у самих процедурах і не існує процесуально незалежної міри справедливого результату.

З огляду на це, варто погодитися із О. Александровим в тому, що справедливість – категорія морально-правова, яку можна охарактеризувати однозначно. Однозначність полягає у тому, що таке поєднання можна розглядати або як моральну норму, або як правову. Третій варіант неможливий. Це також означає, що право і справедливість не тотожні, але взаємопов'язані. Водночас суспільство неможливо уявити без права, а право – без справедливості, до якої воно постійно прагне [1, с. 206].

Як уже згадувалося, Цивільний кодекс України (п. 6 ст. 3) називає справедливість однією із загальних засад цивільного права разом із добросовісністю та розумністю. Оскільки законодавство не містить положень про співвідношення зазначених категорій, це одразу позначило дискусійність цієї норми щодо того, чи є принцип справедливості самостійним принципом цивільного права, чи слід розглядати його як елемент ширшого принципу у складі справедливості, добросовісності й розумності [4].

На нашу думку, більш правильним в цьому сенсі, було б вести мову про окремий спеціальний принцип справедливості, а не «мати на увазі» її в інших поняттях. Вимоги юридичної справедливості не можуть поглинатися поняттями добросовісності та розумності, а мають самостійне значення. Не можна погодитися з тим, щоб вимоги справедливості правозастосовного акту існували у «прихованій формі», адже його поняття та зміст можуть бути визначені конкретним терміном. Зрозуміло, що рішення, яке порушує принципи добросовісності й розумності, не може бути визнано справедливим. Водночас, добросовісне та розумне рішення теоретично може суперечити принципу справедливості.

Яскравим прикладом застосування принципу справедливості і його значення в цивільному праві України є наступне рішення. Касаційний цивільний суд Верховного Суду в Постанові від 25 березня 2019 року у справі № 607/4316/17-ц висловив свою правову позицію щодо змісту принципу справедливості в царині реалізації права (правозастосування). Поновлюючи навчання студента українського ВНЗ (громадянина

Федеративної Республіки Нігерія), який прострочив виконання грошового зобов'язання у вигляді плати за навчання через затримку міжнародного грошового переказу, Верховний Суд наголосив на існуванні, крім законодавства, й інших соціальних регуляторів, зокрема норм моралі, традицій, звичаїв тощо. Як зазначається в Постанові, у сфері реалізації права справедливості проявляється, зокрема, у рівності всіх у своїх правах та перед законом, а справедливе застосування норм права повинно мати передусім недискримінаційний підхід, неупередженість [12].

Європейський Суд з прав людини визнав виправданим скасування судового рішення на тій підставі, що відповідач не був належним чином повідомлений про час та місце судового засідання. Відсутність належного повідомлення було оцінене Європейським Судом як фундаментальне порушення права на справедливий судовий розгляд, а саме як відступлення від принципу змагальності (рішення у справі «Tishkevich v. Russia» від 4 грудня 2008 року) [17].

У контексті досліджуваного питання слід наголосити, що згідно ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [6]. Аспекти європейських стандартів здійснення правосуддя в цивільному судочинстві відображаються в концепції справедливого судового розгляду. «Справедливий судовий розгляд» – це оціночне поняття. Конвенція не містить тлумачення даної правової категорії, а лише передбачає вимоги, дотримання яких дозволяє стверджувати про дотримання європейських стандартів правосуддя або навпаки про їх недотримання.

Виходячи зі змісту вищезазначеної норми Конвенції, право на справедливий судовий розгляд передбачає дотримання наступних вимог: публічний розгляд справи судом; розгляд справи в розумний строк; незалежним та безстороннім судом, який створений відповідно до закону; бути обізнаним щодо справи, що стосується прав та свобод; вільно здійснювати процесуальні права; користуватись безоплатною допомогою перекладача чи захисника у разі незнання мови, якою здійснюється судочинство і/або відсутності грошових коштів; дотримання принципу правової визначеності.

Отже, право на справедливий суд означає вільний доступ в судові органи, цей доступ повинен бути не тільки формальним (передбаченим національним законодавством) а й реаль-

ним. Вимога щодо розгляду справи судом, створенням відповідно до закону, означає здійснення судочинства судом, створення якого було реалізовано за допомогою прийняття відповідного законодавчого акту [14, с. 163].

Висновки. Справедливість, як невід'ємну вимогу правозастосовного акту можна розглядати у вузькому значенні, стосовно результатів правозастосовного процесу – винесення справедливого правозастосовного акту. Проте, на нашу думку, справедливість необхідно інтерпретувати більш широко – стосовно всього процесу встановлення фактів, їх дослідження, кваліфікації та, врешті решт, самого правозастосовного акту. Це дозволяє прослідкувати вплив усіх стадій правозастосовної діяльності на прийняття справедливих правозастосовних актів, оцінити їх ефективність, виходячи з того, що саме такі рішення набувають не лише правової, але й моральної сили.

Юридичними критеріями справедливості правозастосовного акту є: справедливість самого права (як загальний критерій) та справедливість нормативно-правових актів, що використовувалися при прийнятті правозастосовного акту (як безпосередній критерій).

Справедливість, як специфічне юридичне поняття може розглядатися у двох аспектах: як принцип, підстава та критерій правозастосовного акту; та як упорядкована та конкретизована до персональної визначеності міра справедливості, що міститься у правозастосовному акті. Справедливість правозастосовного акту залежить не лише від його законності та обґрунтованості, але й від його відповідності принципам соціальної справедливості та норм моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александров О.М. Антиметодологічна розвідка про ефективне і справедливе у праві. *Право України*, 2014. № 1. С. 203–209.
2. Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині. *Віче*, 2012. № 20. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/3334/>.
3. Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Аксіологія права*, 2023. № 5. С. 150–153.
4. Дубовой А. Справедливість у сучасному праві України та Польщі: порівняльно-правова характеристика. URL: <http://baltijapublishing.lv/otp/index.php/bp/catalog/download/254/7123/14822-1?inline=1>.
5. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право : підручник. Київ : МП Леся, 2014. 240 с.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Конституція України : Закон України, Верховна Рада України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Кримінальний кодекс України : Закон України, Верховна Рада України № 2341-III від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
9. Кучинська О.А. Зміст принципу справедливості у кримінальному праві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*, 2011. № 1 (30). С. 22–34.
10. Павлишин О.В. Справедливість як права цінність. *Science. Theory and practice*, 2020. № 2. С. 209–213.
11. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*, 2009. 4 (59). С. 31–39.
12. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 25.03.2019 у справі № 607/4316/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80751552>.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. URL: http://ccu.gov.ua/docssearch?tid=504&date_filter%5Bvalue%5D%5Bdate%5D=&body_value=&field_textindex_value=&field_speaker_value=.
14. Сенік С.В. Законність як основна вимога до судових актів в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія Право*, 2022. Випуск 69. С. 156–163.
15. Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 21 с.
16. Цивільний кодекс України : Закон України, Верховна Рада України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
17. Tishkevich v. Russia, no. 2202/05, §§ 25–27, 4 December 2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89902>.